

Գալֆայեան Մայրապետին յաջորդած է Երանուհի Մայրապետ, որը՝ Որբուհիանոցին որ եւ է ծառայութիւն մը չմատուցանելէ զատ փաստակար իսկ եղած է: Ասոր մահէն յետոյ՝ Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքին ջանքովը կազմուած յատուկ խնամակալութիւն մը սկսաւ հսկել Հաստատութեան, գլուխ ունենալով Քրիստինէ Մայրապետ Փափաղեանը, որ իր պատուաւոր ու վառվռուն գործունէութեամբը կրցաւ Որբանոցը իւր անկեալ վիճակէն բարձրացունել, մեծ հոգ տանիլ որբուհիներու դաստիարակութեան եւ մտաւորական զարգացումին եւ Գալֆայեան Հաստատութիւնը ամէնուն գուրգուրանքին եւ համակրութեանը առարկայ ընել:

Բոլորանուէր իւր կոչումին եւ անձնուէր՝ իր խնամքին ու հսկողութեանը յանձնուած որբուհիներուն, Քրիստինէ Մայրապետ Ճշմարիտ մօր մը գլխի տնտես ունեցաւ նաեւ Որբանոցէն դուրս, դէպի թշուառ ու կարօտ Հայեր, օժանդակ ունենալով իրեն եւ գործակից՝ Աղաւնի, Մարիամ, եւ Նուէրիկ ժրջան քոյրերը:

Ազգային Եկեղեցական իշխանութիւնը Քրիստինէի եւ իր աշխատակից երեք մայրապետներուն որբանոց մը աղքատախնամ սքանչելի ծառայութիւնները գնահատելով, զանոնք պատուեց, չորսն ալ 1918 Փետր. 14ին Սարկաւագուհի ձեռնադրելով, բան մը՝ որ առաջին անգամ տեղի կ'ունենար Պոլսահայ կեանքին մէջ:

Քրիստինէ Մայրապետ յոգնած, հետզհետէ կորսնցուց իւր աշխուժութիւնը եւ զինագաղաթէն վերջ բաւական ատեն հիւանդկախ ապրելով, իւր արդիւնաւոր կեանքը կնքեց 1919 Յուլիս 10ին:

Քրիստինէ Մայրապետի մարմինը ամփոփեցաւ Որբանոցի մատրան պարտէզը: Անոր Քնարանը կ'որոշուի հօն գեղեցիկ շէրիմով մը, որ կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Քրիստինէ Մայրապետ
Փափաղեան

Բարեջան Մայր Որբանոցի
1902—1919

Ծնեալ 1848. վախճանեալ 1919

Հանգուցեալին յաջորդ կարգուեցաւ Աղաւնի Մայրապետ Բէօսէեան, որ արդէն իսկ հեղինակաւոր եւ ժիր գործունէութեամբ սկսած է Գալֆայեան Որբանոցին յառաջագիմութեանը մեծ զարկ տալ իւր ընկերուհի Մարիամ եւ Նուէրիկ մայրապետներուն հետ:

Խասգիւղի Գալֆայեանը դաստիարակած է շատ որբուհիներ, հասուցած է եւ կը հասցնէ բարեկիրթ աղջիկներ, որոնցմէ մեծ մաս մը հարսնացած, Պոլսոյ մէջ կամ այլուր, մինչեւ Ամերիկայի մէջ՝ կազմած են հայ Ազգին պատուաբեր ընտանիքներ:

1926ին Պոլսահայութիւնը տօնեց Որբանոցի Հաստատութեան վաթսունամեակը մեծ շուքով:

ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

(Շարունակելի):

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԺՈՐՈԹԻ ԸՆԸՁԸՆԸ

առ — առուակ: — Լ — լեռ: — ԼԸ — լեռնաշղթայ:

(Շարունակութիւն):

2.

Բահլի եւ Պալխարի հովիտը:

Զորոխը Կիսկիմից դէպի հիւսիս ուղղուելով աջ կողմից ընդունում է նախ՝ Պալխար վտակը, որն սկսում է Քաջկար կամ Քաջփար (10,715') լեռներից, որը Պալխար լեռնաշղթայի մի շարքն է, քառասուն կիլոմետր երկարութիւն ունի, քառասունի չափ առուակներ միանում են վտակին աջից ու ձախից մինչեւ Զորոխին խառնունքը: Պալխարի աղուներում Քաջքարի լեռներում կայ մի փոքրիկ լճակ իր ճահիճներով, որ Յավտակ (այղբը) է կոչւում: Պալխար վտակը արեւմտա-հիւսիսից արեւելա-հարաւ է ուղղուած աղուներից մինչեւ խառնունքը: Առաջին մեծ առուակը, որ միանում է ձախից՝ Հիմդկարիսն է, որ բղխում է Հինդկարի լեռներից, իջնում է միեւնոյն ուղղութեամբ Պալխարի հետ եւ միանում է 17—18 կիլոմետր առաջ գնալուց յետոյ Պալխար աւանի մօտ, Պալխար վտակին: Պալխար վտակը մինչեւ Պալխար աւանը հասնելը ոռոգում է աջկողմի առուներով Մերէխի եայլան, Պալխար վտակի եւ Հիմդկարիս առուակի միացման անկիւնի մօտ: Հինդկարիսի ձախ ափումն է գտնուում Պալխար աւանը, ուր լեռնադաշ-

տը 4500՝ բարձրութիւն ունի: Այս աւանը մի ամփոփ քաղաքի շուկաների, գործարանների շարքեր չունի, նա ընդարձակ պարտէզներ ու այգեստաններ է, պտղատու ծառերով զարդարուած, մօտ 4—5 կիլոմետր երկարութեամբ եւ 3—4 կիլոմետր լայնութեամբ, ուր մարդիկ ամփոփուած իրենց այգեստաններում եւ պարտէզներում, շատ քիչ են իրար հանդիպում, ուր կանայք զարդարուած իրար չեն դիմաւորում փողոցներում, աղօթարաններում կամ բաղնիսներում, այլ միայն կարիք եղած ժամանակ իրար այգի են մտնում որեւէ ուտելիք կամ գործիք փոխ վերցնելու:

Այս ընդարձակ այգեստանները, բարձր ընկուզենիները, կաղամախիներն ու նոճիկները այնպէս են ծածկած աւանը, որ բացի դալար տերեւներից ուրիշ ոչինչ չի կարող նկատել այցելուն: Դալար, ծառ ու այգեստան, այնպէս են զբաղում ուշքն ու միտքը, որ էլ ոչինչ չի նկատում ճամբորդը: Բայց մի կիլոմետր ցածրից վեր գնալուց յետոյ նկատելի է բերդի, միջնաբերդի աւերակ պատերը, կործանուած շէնքերի թումբերը, տաճարների սրբատաշ քարէ որմների մնացորդները եւ հետաքրքրութիւնը սաստկանում է: Այս Պալիսարին միանում է Ութաւի առուակը, որ դալիս-անցնում է համանուն գեղի մօտից: Այլթի-Պարմագ լեռներից իջնում է Աթթի առ-կը, դարձեալ հիւսիսից-հարաւ Հինգկարիս վտակին զուգընթաց անցնում է Սուղասիւսի (Սուրգաս) եւ ապա Հուղասիւսի ձորերից, որտեղ միանում է Մարցիս լեռներից ուղիղ դէպի հարաւ իջած Կորակ առուակին: Կորակը ոռոգում է համանուն աւանը եւ մինչեւ Աթթի առուակին միանալը ընդունում է աջից Բոհիսի լեռներից իջած Խեւակ առուակները, որոնք Աթթի առուակին միանալով՝ իջնում են դէպի հարաւ: Կորակի ստորին ափերում, Պարսալ աւանից 2—3 կիլոմետր հեռաւորութեամբ գտնուում է Հուղասիւսի աւանը, որը Պալիսար եւ Բաիլ աւանների ճիշտ միջին մասն է բռնում եւ համարեա թէ այս երեքը միասին մի ընդարձակ այգեստանի Շաքիստանն են կազմում: Կորակ առուակին միանում է Բահլ առ-կը այգեստաններից շատ ցած. իսկ ինքը՝ Բահլը բղիւնում է Սանացրիս լեռներից, իջնում է հարաւ եւ միանում Կորակին: Բաիլի առ-ի երկու կողմերը տարածւում է Բահլ աւանն ու այգեստանները, որոնք հա-

մարեա թէ միացած են, ինչպէս վերեւն ասացինք, Հուղասիւս եւ Պալիսար աւաններին: Բահլ կամ Բալի աւանի աւերակները մի քանի վերստ տարածութիւն ունին եւ այսօր բնակչութիւնը մեծամեծ այգեստան-պարտէզներում բնակարաններ ունի ուր եւ ապրում է թէ՛ ամառը եւ թէ՛ ձմեռը: Բահլ առուակին միանում է Յատլիքքար առուակը, որ ոռոգում է համանուն գեղը:

Այս կործանուած ոստանի ամէն կողմը, ինչպէս Բահլի, նոյնպէս Հուղասիւսի եւ Պալիսարի, կան բազմաթիւ աւերակ բերդեր, ամրոցներ, գեղակներ, պալատներ, տաճարներ եւ վանքեր, որոնք 40 դարի անցեալ ունին եւ կերտուածքները խօսում են իրենց դարէ-դար կենցաղի արկածներն ու զարգացումը:

Պալիսար վտակը Կորակ առուակն ընդունելուց յետոյ առաջ է գնում եւ բացի մանր-մունր առուներից, ընդունում է Որթի-բաղ, Դեքիսա, Սարգեօլ, Ծոխբար եւ արեւելեան Ուքալի առուակները իր ձախ կողմից, որոնք ոռոգում են համանուն գեղերը եւ խառնում Պալիսարին: Քիւրքիւրդ եւ Գուլի-խան լեռներից իջնում է Արջեւան առուակը, ձախից ընդունում է Սովիցիալ առուակը, որոնք ոռոգում են համանուն գեղերն, սրանց եայլաներն ու մացրաները, ախոռներն ու հանգերը. հիւսիսից-հարաւ իջնելով, ոռոգում են նոյնպէս Վակէ գեղն ու բերդը, Կոշնարիա, Արմաշէն, Օուդէմ, Շադում, խաւրուտ, Մինատգեղ գեղերը, միանում են սրանց համանուն առ-ին, իջնում միանում են Պալիսարին որը չորս վերստ ցած իջնելով՝ միանում է Ճորոխին:

Պալիսար վտակը աջ կողմից ընդունում է, բացի Մերիսիսի առ-ից Բալիսար-Մացրա, Եայլա, Շալովար, Վանից-Գեղ, Կիս-Պարօղ, Վժանգետ առուակները, որոնք ոռոգում են համանուն գեղերն ու եայլաները:

Ինչպէս Պալիսար վտակը 40 կիլոմետր տարածութիւն եւ ընդարձակ աւազան ունի, նոյնպէս Կորակ եւ Արջեւան առ-ը լայնարձակ աւազաններ ունին, որոնք՝ բացի վերոյիշեալ գեղերը, նոյնպէս ոռոգում են Բալիքար, Մալսաքիտ, Լանէք գեղերը եւ սրանց եայլաները: Պալիսարի կամ Բահլի աւազանը ընդհանրապէս 30 կիլոմետր երկարութիւն եւ 25 կիլոմետր լայնութիւն ունի, ինչպէս վտակը նոյնպէս լեռնաշղթան աշխարհահռչակ է: Բացի ներկայիս գոյութիւն

ունեցող աւաններից, գեղերից, եայլաններից մնացել են բլուրներ եւ թումբեր որոնց մօտի գերեզմանոցները, թողմէններն ու կուր-դանները, բարձունքների կատարին որմերի մնացորդները ցոյց են տալիս, թէ որքան չէն եւ բազմամարդ է եղել այս դաւառը:

Այս դաւառը «Փահլեւանների», Պահլաւների կամ Բահլաւների որոբանն է: Փաստերն ստիպում են ո՛չ միայն ենթադրելու, այլ եւ համոզուելու, որ այս դաւառն է Պահլաւների բունը՝ բնակավայրը: Բահլի կամ Բալհի աւանը համանուն առուակի ափերին, Հուդասիսեւի աւանը Կոլբակի ափերին, Պալխար աւանը Հինգկարի առուի եւ Պալխարի ափերին մի տարածուած ընդարձակ աւան է — մեծ գեղ է նման Թաւրեղին, որ 15 կիլոմետր տարածուած է երկար. եւ լայնութեամբ, կամ Բուխարային — հին նահապետական աւաններին: Եթէ լաւ ուսումնասիրուի եւ քննուի, պիտի ապացուցուի, որ Բահլի արուարձաններն են Հուդասիսեւի, Ութավի, Ծառլիցկարա եւ նոյն իսկ Պալխար աւանները, որոնք մի տոհմի, մի մեծ ցեղի զանազան բնտանիքների բնակարաններն են կազմում: Այս կալուածքը գտնուում է հիւսիսային 40°—75 — 41° լայնութեան եւ 59°, 25—59—50° երկարութեան:

Կասկած չկայ որ Բահլն ու Պահլը միեւնոյն արմատական անունն է: Պալխար անունն արմատը Պահլ կամ Պալհ լինելը յայտնի է: Որ Բահլում ապրել են նախնական փահլեւանները, երկայնարգուն տիտանները, բարձրահասակ հսկաները, քաջ ռազմիկները, այս բոլորին վկայ եւ ապացոյց են այն բոլոր շինուածքները, որոնք աչքադարեան չըմանից սկսեալ կերտուել են Բահլում, չըմկայքում եւ այսօր ապշեցնում են այդ մարդահասակ ժայռերով կերտուածքները բնիկներին եւ այցելուներին: Որ այդ տիտան Բահլաւանների ծննդավայրում շարունակաբար ապրել են այդ հսկաները, գրան ապացոյց են աչքադարեան ամբողջներից յետոյ, նախապատմական եւ պատմական շրջաններում կերտուած նախ կոկուած, տաշուած, ապա սրբատաշ եւ յղկուած քարերով շինուածները, որոնք նկատելի են հնումն՝ անշաղախ, ապա կրաշաղախ որմերի պատերի եւ տաճարների կազմուածքում, կործանուած բերդերի եւ աշտարակների շուրջը: Սա է անառիկ անմատչելի Պահլաւների այն որոբանը, որ եղել է, ըստ Խորենացու, մա-

ռախլապատ անտառներում, արծաթապատ լճակներով եւ ճահիճներով պատուած լեռների լանջերին, արազահոս առուակների խորխոր ձորերում եւ բարեբեր հովիտներում:

Պահլաւների բնակայր կալուածքը այս Բահլը պիտի լինի եւ ո՛չ ուրիշ տեղ. Գրիգոր Լուսաւորչի հայր Անակը Սասանեան Արտաշիրից այս Պահլաւ երկիրն էր պահանջում, իր քրմապետ, մոզպետ պապերի, պապերու պապերի կալուածները, որին անմիջական տէր եւ ժառանգ էր համարուում Լուսաւորչի տոհմը: Փաստերը ցոյց են տալիս, որ Անակի պահանջած կալուածքը այս Բահլն է, վէճը այս փահլաւանների երկրի համար է: Խորենացու նկարագրած «Ստորոտովն Պարխաւրայ» ընդ մէջ Տայոց ի գիշին եւ ի մառախլապատ տեղիս մայրացն եւ լուռաւտս» (Բ. գիրք, 2 գլ.) ամբողջապէս ցոյց է տալիս այս Բահլը: Տոհմական կալուածն այս է, որ Վաղարշակ Պարթեւ-Պահլաւ իր պանական կալուածքում շինել է տալիս իր. «Ամառնային ժամանակի հովանոցը»: Կամ թէ Խորենացու այս խօսքերը «Եթէ զբուն պատուական զձեր սեփական Պահլաւն (խընդէք), զայն անդէն ի ձեզ դարձուցից եւ զքեզ (Անակ) փառաւորեցից» ամբողջապէս Բահլաւների տոհմական Տայոց-աշխարհի Պալխարի ստորոտի Պահլաւի մասին է: Եթէ հետաքրքրուինք Պարխաւեան լըով, Հինգկարի լեռներով, վտակով, Բահլ առուակով եւ աւանով, կը գտնենք Պահլաւների բնակավայրը:

Այս Պահլ-Բահլ արմատը երեւում է, որ շատ հին է, ո՛չ միայն Քաղէական-Բարեւական Բախալի, այլ մինչեւ անգամ Ալիւս-Իրիս գետերի, Ամասիայի Բալլիաս թագաւորի շրջանների (Ք. Մ. 3000 տարի առաջ) հետ կապ ունի, որով Բահլի ծագումը պէտք է փնտռել ո՛չ թէ Բագտրիայում, այլ Բաբելոնում եւ Ամասիայում: Եթէ հետեւինք Ագաթանգեղոսին, Փաւստոսին, Փարպեցուն եւ Խորենացուն, Լուսաւորչիչը պարթեւական աշխարհի, Պահլաւ դաւառի տէրն է, Արշակունիների տոհմակից եւ ժառանգորդ, հետեւաբար սրա կալուածքը չէր կարող դուրս գալ ձԱ-ից: Այդ կալուածքը անպայման Անակի վիճած եւ Արտաշրի խոստացած Բահլն էր, ո՛չ թէ Բակտրիայի Բահլ առաւտինը, այլ Պալխարի ստորոտի Բահլն է իր շրջակայքով:

Արչակունիների մի տունը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, նրան տեսնում ենք Պարխարի ստորոտին, վաղեմի կալուածներին կապուած, նոյն իսկ Պոնտոսի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ: Այս յարաբերութիւնը չէր կարող հին-տոհմական եւ ազգակցական չլինել. երեւում է, որ արինակցական կապեր ունէին Պարխարի նախարար տիրողները Պոնտոսի իշխանների հետ: Արչակունիների Հայաստանի մէջ հաստատուած չըլանում, Պոնտոսումն էլ հաստատուած ենք տեսնում Միհրդատների տիրող տունը, որի ծագումը, Հելլէն պատմագիրներն ասում են, Պարսկական է. եւ ինչի՞ չենթադրել, որ այս տունը Պարթեւ-Արչակունի է, այլ Պարսկական մի հին իշխող — Աքեմենեան — տանից: Եթէ Պարթեւ-Արչակունիները Ատրոպատէնին, Ոսրոէնին, Էլամին-Կամնասկիրեսին-Արչակունի արենակից թագաւորներ են տալիս, տներ են հաստատում, ինչի՞ պիտի չենթադրել, որ Պոնտոսի Միհրդատների տոհմն էլ Արչակունիներից էին եւ ո՛չ թէ Աքեմենեան:

Ինչպէս յայտնի է Պարթեւների տոհմը Իրանի եւ Անիւրանի գահը Աքեմենական Իշխանութիւնը ձեռք անցնելուց յետոյ, իրանք իրենց յայտարարեցին հելլենասէր կամ յունասէրներ, դորմեցիներ գրեթէ սկզբնական բոլոր թագաւորները իրենց դրամների վրայ Արամազդի, Ապոլլոնի, Հերակլիսի եւ Ափրոդիտէի պատկերները, ո՛չ միայն դորմեցիներ իրենց դրամների վրայ, այլ սրանց արձաններով տաճար շինեցին հակառակ Զրադաշտական օրէնքին, հելլէն լեզուով գրեցին իրենց հրամանները եւ տքնեցան Հելլէնականութիւնը տարածել արեւելքում: Եթէ հաւատանք արեւմտեան պատմիչների աղբիւրներին, Պարթեւների պալատներում կիններն ու երեխաները, նախնիներն ու աղախները հելլէն լեզուով էին խօսում եւ գերասանները յունարէն ներկայացումներ էին տալիս: Այս բոլորից պարզ է, որ Պարթեւական տան անդամները իրենց մայրենի բարբառից աւելի լաւ էին տիրում հելլէն լեզուին: Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահից մինչեւ Արչակ Պարթեւի ինքնակալ թագաւորելը (330—252 թ. Ք. Մ. առ.) միայն ութսուն տարի է անցել: Այս ժամանակամիջոցում անհնար էր Բակտրիայում հելլէն լեզուն այնքան հիմնաւորապէս վարժեցնել, որ պալատական կիները բոլորն էլ իւրա-

յնէին այդ բարբառը: Հին դարը, Ասիայի կենդրոնը, Յունաստանը այնպիսի ծայրեր են, որ դժուար թէ հնարաւոր լինէր էսքիլէսի եւ Սոփոկլէսի դրամաները Բակտրիայում ներկայացնել եւ ունկնդիրներ գտնել, եթէ այդ լեզուն Պարթեւների մէջ աւելի հին եւ խոր արմատներ չունենար: Հելլէնասիրութիւնը այժման խոր արմատ ունէր, որ 100 տարի նախնական Արչակները, Հրահատները ածելուած երեսներով են դրոշմում իրենց դէմքերը դրամների վրայ, Հելլէնացիների նման, հակառակ աւանդական Պարսկական սովորութեան, ուր Դենսպետ-Արքան անշուշտ պիտի կրէր իր մօրուսը, իբր հայրական եւ պապնական իշխանութեան նշան: Այս իսկ պատճառով Պարթեւներին աջակից Իրանի միւս ցեղերը սկսան ատել նրանց եւ այս ատելութիւնը հինգ դար տեւեց: Արչակունիներին որպէս բռնակալների ատում էին՝ ազգաբնակչութիւնը Ինդոսից մինչեւ Տիգրիս, մանաւանդ էլամացի պարսերը:

Աղեքսանդր Մակեդոնացուն գրկաբաց դիմաւորեցին արքայից-արքայի Սաղրապների անզուսպ կողոպուտներից ազատուելու տենչով բռնուած արեւելեան ժողովուրդները: Բնակչութեան տրամադրութիւնը եւ օժանդակութիւնը Աքեմենեան յաղիշտակած կալուածները յանձնեցին աշխարհակալին, բայց երբ երիտասարդ յաղթողը ինքն անձամբ հրդեհեց Իրանի ժողովրդի դարերով կուտակած մտաւոր եւ նիւթաւոր հարստութիւնը՝ Պերսեպոլիսը, արեւելքի ազգաբնակչութիւնը զրկեց արտօնուած յունական վաճառականական եւ կալուածատիրական իրաւունքներից, տենջացած եւ երազած հաւասարութիւնն ու անդորրութիւնը չգտաւ առաջաւոր-Ասիան, երկրագործ դասը կորցրեց Զրադաշտական օրէնքներով ունեցած իրաւունքները, այնպէս զղջացին իրենց անխոհեմ քայլի համար, այնպէս ատեցին Հելլէններին եւ Հելլէնասէրներին, որ Սելեւկեանների գահը ո՛չ միայն կորցրեց արեւելքը մինչեւ Տիգրիսի, Եփրատի ափերը, հիւսիսը եւ Փոքր Ասիան, որ շատ կարճ ժամանակի մէջ նա ամփոփուեց Ասորիքում:

Պարթեւների յաղթանակները, յաջողութիւնները չպէտք է միայն նրանց սրի ու բազկի արդիւնքն համարել, այլ Արեւելեան ազգերի տրամադրութեան եւ աջակցութեան:

Արեւելքը՝ Զրադաշտի աշխարհահայեացքը ձգտել էր ազատուել հելլէնասիրութիւն-

նից եւ նպատակին հասել. բայց արեւելքը աշտուղ էլ զղջաց, որ նպատակ էր հէլլէնասէր Պարթեւների իշխանութեան հաստատութեան: Այս պարագան դարձեալ հաստատում է Պարթեւ արքայից-արքայի դրոշմած դրամներից, որոնց դէմքերը՝ Փրիսպատից եւ Միհրդատ Ա-ից սկսեալ միշտ մօրուսով, օղերով եւ մանեակներով է զարդարուած, պարսիկ սովորոյթի համաձայն: Թէեւ թուլացրին Պարթեւները հէլլէնասիրութիւնը, հռոմասիրութիւնը, հէլլէնական արձանների պաշտամունքը, նոյն իսկ հէլլէն տառերը վերացրին, բայց չկարողացան ազդաբնակութեան համակրութիւնը վաստակել: Մինչեւ վերջը Իրանի երկրի ժողովուրդը նրանց ատեց, նրանց խորթ, անհարադատ հրատարակեց: Այս ատելութիւնն այնքան խորն էր արմատացած, որ մեր 1000 թուականներին, Իրանի Շահնշահերի պատմութեան նամականին գրող Ֆերդուսին, այդ չրջանի մէջ եղած բոլոր պարսիկ պատմագիրների հետ, հինգ դար թագաւորող տան՝ Արշակունիներին ուրացան ու մոռացան եւ գրեցին դրանց մասին — ոչինչ չեմ գրել պարսիկ աւանդական պոէմաների մէջ եւ ոչինչ չգիտեմ: Իրանի ժողովուրդը, նրա երկրագործ եւ հովուական աշխատաւորը մինչեւ վերջը ատեց Արշակունիներին, քանի որ սրանք պաշտպան հանդիսացան Իրանի եւ նրան միացած բոլոր երկրների կալուածները յաւիտակող իշխանաւորներին, ազատական սպահներին, ընդդէմ հողագործ ժողովուրդի:

Ինչպէս Իրանի ազնուականութիւնը, նոյնպէս Հայաստանի նախարարութիւնը թեւ ու թիկունք հանդիսացան Արշակունի Պարթեւներին, եւ որպէս իրենց հարազատներին, այնպէս կապուեցան, որ դարից դար անվերջ Շահնշահի կամ Իմպերատոր Կայսրի դռնից իրենց հարազատ Պարթեւներից միայն թագաւոր էին ուզում եւ Պահլաւներից՝ նրանց հարազատ բարձակից տոհմից՝ կաթողիկոս: Քանի քրիստոնէութիւնը չէր մտել, թագաւորն ինքն էր Հայաստանի Մովսէսանց Մողպետն ու ընդհանուր տէրը, իսկ քրիստոնէութիւնից յետոյ թագակիրները զոյգ դարձան-աշխարհական եւ կրօնական:

Այս պարագան մեզ ստիպում է աւելի կանգ առնել եւ պարզել Պարթեւ-Պահլաւների ծագման, զարգացման էական կետերի վրայ, որոնք այնպիսի թանձր քողով են պա-

տած, որ որքան էլ շատ քննուի, այնքան նպատաւոր եւ օգտակար է մեզ համար: Խորենացու ցուցումների համաձայն Պարթեւ առաջին դահակալ Վաղարշակի միայն գլխաւոր գործն է լինում կարգի բերել նախարական տների իրաւունքներն ու աստիճանները: Անշուշտ նախարարներին եւ թագաւորներին չէր կարող այնքան հետաքրքրել, թէ ո՞ր նախարարը, ո՞ր աստիճանին տեղ պիտի բռնէ արքայական սեղանի շուրջը, այլ ո՞րքան է այս կամ այն նախարարութեան կալուածների տարածութիւնը: Արեւելքում քաջերը սահման չունին, նրանց սահմանը սրով է որոշում, այս պատճառով երեւի միշտ ծանր եւ երկարատեւ վէճեր են եղել նախարարական կալուածների շուրջը. Վաղարշակը տքնել է բարեկարգել եւ հաշտեցնել: Սկզբնական աշխատութիւնը ամբողջ Հայաստանի գաւառների բաժանման կանոնաւորումն է, որ վէճերը ջնջուին եւ խրժժութիւնները, իրար դէմ յարձակումները դադարին:

Զի կարելի ասել, որ նախարարութիւնները կերպարանաւորում եւ դիրք են գրաւում Պարթեւների օրով, ո՞չ. այդ նախարարութիւններն այնքան հին են, որքան հին է Նայիրի երկրի բնակչութիւնը, Հայաստանի իշխանական կամ նախարարական տները կազմակերպուած էին, բայց սուրը ձեռքերին, միշտ իրար դէմ էին կռուում. եւ իրար ջնջում, որ իրարից խլեն գաւառները եւ ժողովուրդը: Այս պայքարին վերջ է տրուել նախ՝ Խալդէական-Բարեւական իշխանութեան չրջանում, ապա Հաթթական եւ Ասսուրական պայքարի-աշխարհակալութիւնների պատճառով, որով դաշնաւորուել, կամ մի հզօրի իշխանութեան միացել են ընդհանուր թշնամուն դիմադրելու համար: Այս պարագայի զարգացման պատճառով զարգացել է Ոստանիկ-Սեպուհներին եւ երկրագործ ժողովրդի ատելութիւնը: Մեր երկիրն այնքան առատաբեր չէ, ինչպէս եւ Պարսկաստանը, որ Պատէղներին տասնորդ տալուց յետոյ, պետութեան կամ արքայից-արքայի ընդհանրական դանձարանին էլ հարկ վճարէին — տասաներորդ տալին: Եգիպտոսը, Սանարի դաշտը եւ ուրիշ տաք երկրների աշխատաւորը հողի հասոյթի երեք քառորդը իշխանաւորներին կարող էր տալ եւ մի քառորդով ապրել, բայց Իրանի եւ Հայաստանի արդիւնաբերութիւնն այնպէս չէր կարող լինել, որ թէ՛ նախարարներին

եւ թէ պետութեան մի-մի տասաներորդ (20%) վճարէին բերքից:

Այս վէճերն առաջացրին Ձրադաշտին, այս վէճերն ստիպեցին աշխարհականներին, որ երկրագործից միայն մի տասաներորդ ստանան, որից ապրուստ տրուի նախարարին եւ մնացորդը մտցուի պետական դանձարան, իսկ պարագայից զժողով էին միշտ նախարարները, որոնք իրենց անսահման տէր եւ իշխանաւոր էին համարում կալուածներին. իսկ երկրամշակին՝ իրենց ճորտ: Այն ինչ արիական ժողովուրդը նախարարների եւ նրանց զօրականների Սեպուհ-Սպաների դէմ կոռուում էր, թէ տասանորդից աւելի չի տալ, հողի տէրը մշակող-աշխատաւորն է, իսկ նախարարը արքայից-արքայի պաշտօնեայ-սպասաւորը: Քանի որ արքայից-արքայի կենդրոնական իշխանութիւնը զօրաւոր էր, հողագործը պաշտպանուած՝ տասանորդ էր տալիս, երբ նախարարները ճնշում էին կենդրոնական իշխանութիւնը, գեղացուց 20—30 եւ աւելի մեծ տոկոս էին վերցնում հողի բերքից եւ սորանից շատ անգամ մաս էլ չէին տալիս արքայից-արքայի գանձարանին:

Արեւելքի ժողովուրդը Մակեդոնացուց սպասում էր արդարադատութիւն եւ սատրապների հետ նախարարների ջնջումն, այն ինչ Ալեքսանդր հէլլէն կարգերի համաձայն իշխան-կալուածատէրերին իրենց յափշտակած հողերի տէր եւ տնօրէն կարգեց, ստրկացրեց արիական ժողովուրդին, որ չէր կարող տանել այդ լուծը, որը թէեւ նա փչրեց, բայց հաստատեց պարթեւական շղթաները:

Պարթեւները՝ ինչպէս երեւում է, որպէս Ճորոխի Աւագանի բնիկներ, վաղուց յարաբերութիւն ունէին Պոնտոսի, Սինոպի, Ամիսոսի Բոսփորոսի, Քերսոնէսի հէլլէն գաղութներին հետ. ծանօթացել էին Պերիկլէսի շրջանի գեղարուեստի եւ գրականութեան հետ, իւրացրել էին հէլլէնական սովորութիւնների հետ, նոյնպէս նրանց լեզուն. տքնում էին հէլլէնասիրութիւնը տարածել նոյնպէս Արեւելքում: Հէլլէնասիրութիւնը աւելի էր հաստատուում նրանց հոգու խորքերում, քանի որ հէլլէնական կարգերով կալուածատէրը իր կալուածքի անսահման իշխանն էր համարւում եւ հողի վրայ ապրող ժողովուրդը կալուածատիրոջ ճորտը:

Պարթեւները հէլլէնական գից արձանները, նրանց կրօնը, օրէնքները, սովորոյթ-

ները, լեզուն, գրականութիւնը տարածելու գլխաւոր նպատակն այն էր, որ արեւելքցուն ստիպեն նախարար-կալուածատիրոջ ստրկանալ, իսկ արիացին չէր կարող այդ ստրկական լուծը կրել: Ահա թէ ինչի Իրանի եւ Հայաստանի իշխան նախարարները թեւ ու թիկունք հանդիսացան եւ Պարթեւների գերիշխանութիւնը հաստատեցին: Միայն այս էր պատճառը, որ Հայաստանի բոլոր նախարարները տքնում էին Արշակունի թագաւորներ եւ Պարթեւ կաթողիկոս ունենալ, որ երկրագործին ստրկացնէ:

Ենթադրում ենք, որ Ճորոխի Աւագանում ուռճացած Հայ նախարար Պարթեւներից մի ընտանիք, արեւելեան սովորութիւնների համաձայն Հիւրկանիայի եւ Բակտրիայի հովիւների եւ հողերի վարչութիւնը Սատրապի պաշտօնը կապալով վերցրած էր Աքեմենիդներից եւ այնտեղ շահագործում էր ժողովուրդին: Ճիշտ Դարեհի եւ Արտաշէս Ոքոսի օրով ինչպէս որ կապալով էին տալիս վիճակները այս ու այն Սատրապին, նոյնը կատարուում էր մեր օրերում, մինչեւ Իւրդ դարի սկիզբները: Ահա այս Պարթեւ Պահլաւները հանգամանքից օգտուեցան, իրանի ժողովուրդի եւ իշխանների տրամադրութիւնը շահագործելով՝ տիրեցին արքայից-արքայի գահը եւ ընկճեցին Սելեւկեաններին: Եթէ Դարեհ Վշտասպեանի ժամանակ մի Հայ Սատրապի կարողանում է ապստամբել, Բաբելոնում թագ ու թագաւորութիւն հաստատել, պարսկական ինքնակալութեան ուժեղ շրջանում, ինչի դարմանալ, որ Պարթեւ Սատրապները կարողացել են Սելեւկեաններին դուրս մղել երկրից եւ ձեռք բերել արքայից-արքայի գալիսոնը, ամբողջ Իրանի կալուածատէր խաների աջակցութեամբ: Մանաւանդ որ ամբողջ Հայաստանի նախարարական տների համակրութիւնն ու աջակցութիւնն էին վայելում Պարթեւները. այնպէս որ նրանց հետ արիւնակցական, խնամիրական կապերով կապուած էին: Այս էլ պէտք է նկատի ունենալ, որ Իրանի եւ Հայաստանի իշխանական տները միշտ արիւնակցական կապերով կապուած էին, միեւնոյն կրօնն ունէին, իրար շատ հասկանալի լեզուով էին խօսում: Սրանց վերայ պէտք է աւելացնել, որ Աքեմենեանները իրենց աղջիկներին սովորաբար տալիս էին քաջ իշխաններին, որեւէ յաղթանակից յետոյ եւ նրանց յանձնում էին որեւէ կուսակալութիւն: Քանի որ պատմագիրները

գրել են թէ արիւնակցական կապ է եղել Արշակունիների եւ Աքեմենիդների մէջ, ինչի չենթադրել, որ Արշակի, Տրդատի մայրը կամ մամը կարող էր լինել Աքեմենեան տոհմից:

Ինչ էլ որ լինի, ենթադրութիւնները եւ թէ մի կողմ թողնենք, ձորոխի Աւագանի լեռները, քարերը, գեղերը, առուակները, ո՛չ թէ մի, երկու, երեք տեղ, այլ քսան եւ աւելի տեղ վկայում են, որ իրենք Պահլավների անուանադրածներն են, Պահլավ-Պարթեաների օթեւանը եւ բնակայրն են եւ այդ տոհմը ծնել, դարգացել եւ տարածուել է այս աշխարհից: Ինչպէս յայտնի է կուսակալ-սատրապի որեւէ վիճակի վարիչ գնալիս, նա մենակ չէր գնում, այլ ընտանիքով, զաւակներով, եղբայրներով եւ մեծ գունդ 500—1500 սեպուհներով: Հին ժամանակները, ինչպէս եւ ներկայիս Իրանում հիմնարկութիւն չկայ, վարիչ սատրապի ինքն իր հետ տանում էր իր ազգականներին, մտերիմներին եւ վստահացածներին, որոնց յանձնում էր երկրի գաւառների վարչութիւնը, գաւառաւանները, գանձարանները, դօրքի կազմը, թղթատարական եւ կարավանական կայարանները եւ թիկնապահական վաշտերը, այնպէս որ Պարթեական տունը Բակտրիայում կարող էր կազմուած լինել 1000—2000 մարդուց, դա արտասովոր չէ, շատ բնական է:

Պարսիկ պատմագիրները հատ ու կտորներ են թողել արքայից-արքայի ու իշխանական տոհմական տների եւ երկրագործ-արհեստաւոր ժողովրդի մէջ յարատեւ վէճերի եւ հակառակութիւնների մասին, որոնց յաճախ միջամուխ են եղել Զրադաշտի մոգերը դարէ դար: Մոգերը կենդրոնացած Սավալան լեռների լանջերում, իրենց օթեւան վանքերում եւ այրերում, ապստամբներին հովանաւորել, աջակցել, պաշտպանել, խրախուսել են մաքառելու յափշտակիչ բռնակալ իշխանական վարիչների եւ սրանց հրամանակալ արքայից-արքայի դէմ: Արհեստաւոր եւ երկրագործ ժողովրդի տարած յաղթանակներից մի կենդանի նմուշ է դարբին Քահուէի գոգնոց դրաշակի պատմութիւնը կամ Մագդաֆի նուշիքի վանի դէմ վարած մեծ պատերազմը, որոնք մեղ աւանդում են, թէ աշխատաւորները Զրադաշտի մոգերի հետ միջոց ստիպել են Շահն-շահերին խոնարհուիլ եւ գործա-

դրել Զրադաշտական հողային օրէնքը, մի տասներորդից աւելի տուրք չդնել մշակողի ուսին: Զրադաշտական աւեստաները կորած են, ջնջուած, բայց աւանդապահ ժողովրդի սովորոյթներն յարատեւ են եւ ասում են, թէ իշխանները երկրամշակի վարած եւ արդիւնաբերած հողի տէրը չեն, այլ նրանք շահերի ընկճուած ստրուկները, որոնց իրենց գործակալներն են գրել թագաւորները գաւառներում, իսկ հողը մշակողին է եւ նա պետական հարկը — մի տասներորդը միայն պիտի վճարէ. իսկ պաշտօնեաների պիտի ապրուստ տայ նրանց հրամանակալը-Շահնուշահը տասներորդներից: Երանեան աշխարհում բոլոր յեղափոխութիւնները այս հողից հասոյթ վերցնելու համար են առաջացել, ամէն խռովութիւն, ապստամբութիւն վերջացել են այս տասներորդական հարկի վերահաստատումով: Ահա այս է եղել ինչպէս Իրանի ժողովրդի ապստամբութիւնների էական պատճառը, այս է եղել Հայաստանի երկրագործի մաքառումների պատճառը իր նախարարների դէմ. եւ Սավալանի մոգպետին դիմելու՝ քրիստոնէութեան դէմ մաքառելու միակ պատճառը: Իսկ պարթեական տունը պարսիկ եւ հայ նախարարների այրուձիով, սեպուհներով եւ սպաներով այնքա՛ն ուժեղ էին, այնքա՛ն դաժան կապերով էին շղթայել ժողովուրդը, որ պարթեական տան պայքարը երկրագործ հասարակութեան դէմ շուրջ հինգ դար տեւեց եւ մոգպետները, պարսիկ սասանեան իշխանների, երկրամշակների եւ հովիւների օժանդակութեամբ կործանեցին պարթեական տունը, հիմնեցին Սասանեան պարսիկ հարազատ թագաւորական տոհմի հարստութիւնը համայն Իրանի վրայ: Այս պարագան շատ քիչ լուսաբանուած է պարսիկ պատմիչների կողմից, այն ինչ քրիստոնէայ հայ վարդապետ պատմիչները այս պայքարը խեղդելու համար, բոլոր չարութիւնների պատճառը համարել են Զրադաշտական-մոխրապաշտական կրօնի բռնութիւնները քրիստոնէութեան դէմ եւ տքնել են ամբայնել Պարթեա-Պահլավեան իշխանութիւնը մեր երկրում, իրենց նախարարական կեղեքիչ տներով:

Ձէ կարելի երեւակայել, որ Հայաստանի արեւելեան ծայրում, Սավալանում հիմնաւորուած մոգերը չէին հետաքրքրուում Հայ հողագործի ստրկական վիճակով, չէին տքնում իրենց ատրուշաները անվերջ բոցա-

վառել մեր լեռների անտառների անուշահոտ փայտերով: Բայց զարմանալի է թէ ինչի սրանց մասին յիշատակութիւն չկայ: Երեւի մեր պատմագիր վարդապետներն եւս սոսկում էին Պարթեւ իշխանական եւ արքայական տներից, մանաւանդ Պահլավ եպիսկոպոսապետներից, որոց միակ ջանքն էր կալուածների հասոյթից մեծ տոկոսը քաշել իրենց վայելչութեան համար: Անկասկած, 440 ական թուականներին ատուղանաւոր մոգերը Հայաստան մտան հայ դեղական ժողովրդի կոչերով, երկրագործի բողոքին բաւարարելու ձգտումով, այն ինչ այդ բոլորը վերագրում են Յազկերտին, թէ նա հայերին բոլորովին պարսկացնելու համար, ձգտում էր նրանց մոխրապաշտ դարձնել: Արեւմտեան-Բիւզանդական Հայաստանի ժողովուրդը, կեղեքուած երկրագործը 535 թուին դիմում է Տիգրոն, ինդրում է իրան ազատել կայսերական սոսկալի հարկերից եւ կեղեքումներից եւ օգնութիւն է պահանջում. իսկ հայ հողագործի բողոքների մասին ո՛չ մի բառով անգամ չեն յիշատակում, լռում են: Անշուշտ Մամիկոնեան, Բագրատունի եւ Արծրունի իշխանների ապսպրած եւ գրել տուած պատմութիւնները պիտի ներբողէին միայն նախարարական տոհմերը եւ քրիստոնէութիւնը, որի բեմերից վարդապետները քարոզում էին — «Ծառայք հնազանդ լերուք տերանց ձերոց»:

Նկատելի է, որ Պարթեւները Բակտրիայից Հայաստանի թաղաւոր դառնալուց յետոյ, հէլլենական դից արձաններ են բերում եւ մտցնում բնիկ դից տաճարները եւ հրամայում են երկրպագել: Մեզ յայտնի է, թէ արդեօք երկրագործ եւ արհեստաւոր ժողովուրդը համամիտ էր Պարթեւ դահակներին եւ նրանց քրմերին, երկրպագո՞ւմ, զոհաբերո՞ւմ էր թէ ո՛չ: Այս մասին լռում են պատմիչները, բայց շատ հաւանական է, որ արեւա-մոխրապաշտ ժողովուրդը, հետեւելով Պարսկաստանի երկրագործին, արհամարէր հէլլենական աշձանները, քանի որ հէլլէն օրէնքներն ու կարգերը բոլորը սահմանուած են միայն իշխանաւոր նախարարներին զօրեղացնելու, սրանց հասոյթները ընդարձակելու եւ հողագործին լիովին ստրկացնելու: Կասկած չկայ, որ հէլլենական կուռքերը ատելի էին Հայաստանում, այնպէս, ինչպէս որ արհամարուած էին Իրանում, քանի որ այդ դից քուրմերը են-

թարկուում էին Պարթեւներին եւ նախարարներին, օգտուում էին տաճարներին յատուկ կալուածներից եւ զոհաբերութիւններից, պէտք էր, որ պաշտպանէին տիրոջների շահերը:

Պարթեւներին եւ Պահլաւներին չէր կարող աշխատաւոր ժողովուրդը յարգել եւ սիրել, քանի որ նրանք միշտ ձգտում էին հէլլէնական կարգերի միջոցով ստրկացնել երկրագործներին եւ սրանց ծառայեցնել իրենց, այն ինչ ժողովրդի հայեացքը միշտ արեւելքի, միշտ Սալաւանի կողմն է եղել եւ անխնայ պահանջել են արիական Զրադաշտական նիստուկաց, քրիստոնէութիւնը ընդունելուց էլ յետոյ: Չէին կարող պնդել, թէ ժողովուրդը-աշխատաւորութիւնը չէր բողոքում, չէր ապստամբում, չէր մաքառում, քանի որ մեզ յայտնի է, որ նախարարներից մեծագոյն մասը ընկճուած, պարտաւորուած էին պարսկական հրահանգներուն ենթարկուելու, որպէս զի չգրկուին իրենց հասոյթներից: Չնայելով որ Տայեցիները հոռոմական նահանգին շատ մօտ էին ապրում, բիւզանդական կայսրները ձգտում էին նրանց կուլ տալ, բայց նոյն իսկ Բագրատունիների օրով եւ սրանից էլ յետոյ Տայեցիները միշտ պահպանեցին Իրանի կարգն ու սարքը եւ դարեւ յետոյ ընկճուած նախարարների սերունդն ընդունեց Իսլամն ու նրա աշարի (10 %), տասանորդական օրէնքը, որպէս զի դիրքն ու հասոյթը չըկորցնէ:

Ճորոխի իշխանները չէին համոզուում, որ երկրի գերիշխանութիւնը արքայից-արքային յանձնելուց յետոյ, իրենց նախկին կալուածատիրութիւնից զրկուել էին եւ դեղացին միմիայն տասանորդը սրանց փոխարէն տալու էր համապետական դանձարանին, որի մօտ գործաւոր եւ պաշտօնակատար էին դարձել այդ երբեմնի իշխանները: Հնումն երբ մի իշխան նուաճում էր դրացու կալուածները, ընկճուածին ամբողջ տոհմով կոտորում էր, տիրում էր հողին եւ երկրագործին: Աշխարհակալութեան ժամանակ միեւնոյն տեսարանն էր կազմում, միայն թէ աշխարհակալը ընկճուածին երբեմն սպանում էր, երբեմն էլ ներում, թողնում էր նուաճուած երկրին կառավարիչ: Այս անգամ իշխանն այլեւս կալուածատէր չէր Զրադաշտական կարգերով, այլ յաղթողի ծառան, գործակալը եւ երկրագործից որեւէ

մաս, տուրք, բաժ ստանալու արտօնուած չէր: Այս մտքի հետ չէին հաշտուում կալուածատէրերը, այլ ձգտում էին հէլլէն-հռոմէական կարգերով՝ ընկճուելուց, յաղթողի գերիշխանութիւնը ճանաչելուց յետոյ էլ, նորից անսահման տէր եւ իշխանաւոր մնալ իրենց նախկին իշխանութեան: Բայց արիական աշխարհի օրէնքները չէին հաշտուում այդ մտքի հետ. կալուածքը չէր կարող երկու տէր ունենալ, նրա տէրը միմիայն երկրամշակն էր եւ պետութեան պահպանութեան համար կալուածքից չէր կարելի երկու հարկ առնել, այլ մի պետական հարկ. իսկ երկրագործը դուրս էր գալիս իշխանի ճորտութիւնից, հարկատուութիւնից, դառնում էր համապետական հարկատու ժողովուրդ:

Լենինական:

ԱՏՐՊԵՏ

(Շարունակելի:)

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ROTH, DR. KARL, Armeniaca. Zeitschrift für Erforschung der Sprache und Kultur Armeniens. Fasc. I. Leipzig 1926. Verlag der Asia Major.

Ահա եւրոպական հանդէս մը, որ զուտ հայագիտական հարցերու ուսումնասիրութեան նուիրուած է: Տնօրէն-հրատարակիչը՝ Դոկտ. Կարոլոս Ռոթ թէեւ հայ գիտական լայն շրջանակներու մէջ տակաւին անծանօթ, սակայն տասնեակ տարիներէ ի վեր արդէն հայկական մշակոյթի ուսումնասիրութեան նուիրած է ինքզինքը: Armeniaca-ի հրատարակութեան զաղափարը՝ համաշխարհային պատերազմէն յառաջ արդէն յղացած էր ան, ինչպէս կը պարզէ իր յառաջաբանին մէջ:

Armeniaca-ի ապագայ ծրագիրն ու ուղղութիւնը սապէս կը գծէ Դոկտ. Ռոթ. «Armeniaca-ի հրատարակութիւններու շրջանակին կը վերաբերի այն ամէն բան, ինչ որ մասնաւորապէս դուտ հայ լեզուագիտութեան, պատմութեան, եկեղեցական պատմութեան, ազգախօսութեան ու գեղարուեստի պատմութեան կը հայի: Անոր էջերը բաց են ա՛յնքան կարեւոր բարբառախօսու-

թեան, արձանագրութիւններու եւ փոքր բնագիրներու հրատարակութեան առաջ»: (Յառաջարան, էջ III:)

Armeniaca իր այս ներկայ թուի IV + 132 էջերուն մէջ կու տայ արդէն շահեկան յօդուածներ. Կարլ Ռոթ կը պարզէ «Հայկական ուսումնասիրութիւններն ու անոնց աշխօրուան պաշտօնը» (էջ 1—14), Յովսէփ Ստրէկովսկի կը գծէ «Հայաստան եւ Եւրոպայի նախառումնական փայտաչէն ճարտարապետութիւնը» (էջ 15—38), իսկ Յովհաննէս Շվիդեր կը զբաղի «Արուեստի եւ բնութեան իրականութիւններ» ու հետ (39—114): Այս յօդուածներէն զատ հանդէսը կը բովանդակէ դեռ երեք մատենախօսականներ Դոկտ. Ռոթի կողմէ, մին՝ Մարկուարդի «Հայ ազգին ծագումն ու վերականգնումը», միւսը՝ Գ. Տէր Մկրտչեանի եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ» եւ երրորդը՝ Ստրէկովսկիի «Քրիստոնէական եկեղեցական ճարտարապետութեան ծագումը» գործերու մասին: Եւ ի վերջոյ հայկական մատենագիտական համառօտ տեղեկութիւն մը:

Դոկտ. Ռոթի յօդուածը, որ բանախօսութիւն մըն է խօսուած 1923ի Բերլինի գերմանացի արեւելագէտներու մէկ ժողովքին մէջ՝ ուրուագծելէ յետոյ թէ ի՛նչ չըջաներէ անցած է հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնը մինչեւ ներկայ ժամանակս՝ կը շեշտէ թէ հայերէն լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ ցարդ կարեւոր կէտ մը անուշաղիթ թողուած էր, որ մեծապէս պիտի նպաստէր խնդրոյն առաւելագոյն պայծառութեան, այսինքն թէ հայ ժողովուրդը խառնուրդ ժողովուրդ մըն է եւ հետեւաբար հայերէն լեզուի քննութեան մէջ ալ անհրաժեշտ է որ նկատի առնուի թէ խառն լեզուի մը հետ է մեր գործը (էջ 1—4): Այս իրողութեան իբր շօշափելի փաստ մատնանիչ կ'ընէ հայերէն լեզուի մէջ զբաբարի եւ աշխարհաբարի տարբերութիւններէն զատ մասնաւորապէս հայ ժողովրդական լեզուի բաղմաթիւ գաւառաբարբառներու բաժնուած լլլալու պարագան, ինչպէս նաեւ այն իրողութիւնը որ շատ մը հայերէն բայեր ու բառեր խոնարհումի ու հօլովումի տարբեր տարբեր ձեւեր կը ներկայացնեն, ինչպէս օրինակ. ա յ տ ն ու մ եւ ա յ տ չ ի մ, յ ա մ ե մ եւ յ ա մ ե ա մ, տ ե ս ա ն ե մ եւ տ ե ս ա-